

ÜHISKONDLIK KOOSELU

280. Liivi ühiskondliku elu struktuur on säilitand palju patriarhaalse miljöö sugemeid. Feodaalse ajastu seisustevahesid kajastab päämiselt ainult määratu kontrast rannarahva ja mõisa vahel. Mõisnik = *moiznika* (lvÜ) on sama mis saks = *saksa* (lvÜ) ja parun = *baron* (lvÜ). Temal on olnud kõikjal “esimene käsi” = *e•mi ke’i*• (lvÜ), millega on tõlgitsetud eesõigustatud seisundit, ja “päälmine käsi” = *päl-ke’i*• (lvÜ), millega on tõlgitsetud võimu, ülemvõimu ja koguni omavoli: varem kõik võim olnud mõisnike käes ja need teind inimestega, mis ise tahtnud (Kr). Ainult keiser = *kežzar* (lvÜ) olnud üle mõisnike, kuid tema lasknud just mõisnikel meid valitseda (Kr). Ainus kõnekäänd, mis keisri kohta liivlasteni

on jõudnud, käsitleb kemmergut: ta läks sinna, kuhu keiser jalgsi läheb (V). Võimukandjate ja ülemkihtide vastu rahvamälu kihab vihast ja iseloomustab neid selliselt: vihased isandad kaua ei valitse (Ii); suurtel inimestel väike jõud ja väike häbi (V); isandate tööd (s.t. mõisatööd) ei jõuta ära teha (L); saks sööb kuradiga ühte leiba (L); saks ja kurat, see on üks (L). Teoorjust kutsutakse liivis saksatöö = *sakstie* (lvÜ) ja mõisatööl käivat teoorja saksnik = *saksnika* (lvÜ). Tehakse veel vahet, et ainult mehed käisid saksatöös, kuna naistetööd kutsutud *pušmõ* (lvÜ). Vahe olnud selles, et peremehed pidand saatma saksnikke oma leivakotiga kaugemale mõisasse tööle, kuna naistetöö sooritand enamasti tüdrukud siinsamas rannikul (Pr, vrd. LRU II 64). Mõisa ametmeestest eriti vihatud on olnud kubjas = *vagar* (lvÜ, vrd. lt. *vagars*). Kubjas pidand kõike teadma, mis mõisas ja vallas sünnib; kui keegi mõnd asja ei tea, siis öeldakse veel siinamaani: kui tuleb vana kupja isa, see räägib puha välja (Kr). Täenduslikult ebamääraseks on tuhmund ütlus: situ Mihkli peo pääle, anna kupja *päntsõn* süüa (Kr, V). Mõisateenijate rasket olukorda markeeritakse koerapoisiga: koeral on poiss, kuid koerapoisil poissi enam ei ole (V). Mõisniku ja tööliste suhet iseloomustatakse nõnda: milline isand, selline palgaline (L); palgapoisil on raske iga: isand võttis pruudi ära, hunt murdis varsa maha, ise suri mure kätte (V). Mõisa ees lipitsemist on väga häbistatud ja nimetatakse veel siinamaani ülemuse või suurte sakste kintsukaapimist persesse pugemiseks (L, Ii, Ir, Kr) või öeldakse: selline perseline (*pjerzlimi*) ta oli neile sakstele (Ii). Täismeheks peetud sellist, kes pole käind mööda Duonig-mõisa künniseid (Kl). Mõisaorjuse ja kroonuteenistuse eest põgenetud mere taha – kas Saaremaale või otsaga Ameerikasse (Ir, Kl). Mõisaorjusest jutustatakse memoraate, mis omandavad osalt juba muistendi koloriidi:

Kui vanasti läks paruni juurde ja tahtis, et isand sel päeval heas tujus ning armuline oleks, siis pani kura jala suka pahupidi jalga; uksest sisse minnes ja paruni ette astudes ei võinud talle silmi vaadata, vaid jalge ette maha; peale selle pidi katsuma pahema jala kannaga koputada kolm korda vastu uksepiita ja endamisi lausuma kolm korda: “Nii nagu ma olen sinu vastu hää, nii las suurisand olgu minu vastu hää!” (Ir Lnb 698: 19).

Vanasti pandud neljateistkümne-aastased tüdrukud ja vanemad sunniviisil niisugustesse taludesse teenima, kes muidu tüdrukuid ei saand. Üks tüdruk saand ka käsu niimoodi Brumman-tallu Duonig-vallas teenima minna. See olnud aga väga vilets ja vaene koht, ka tüdrukutele raske. Sellepärast ta pole tahtnud minna. Tal olnud ka peigmees valmis vaadatud; mõtelnud, et laulatavad parem endid ära, siis pole teenijaks minekut. Läänud papi juurde, see aga ilma mõisavalitsuse loata ei laulata, seal aga enne luba ei anta, kui kolm kuud tüdrukuna talus teenind. Pidandki siis kolm kuud Brumman-talus ära teenima, saand selle eest ühe rubla palka. – Ir Lnb 690.

Sitamägi (= Sita-mä'g) asub Piza pool, Nabal-talu juures. Kust tema nimi tulnud, seda ei tea. Mägi olla seest õones, kõlab, kui jalaga peal trampida. Mõned kõnelevad, et see olla nende röövlite varanduse hoiupaik ja et need varandused seal olla praegugi.

Omajal ajal selle Sitamäe pääl oli suur kivi. Kroonumaa piir ja mõisamaa piir tuli mööda Kõverat-jõge (Kiuvröd-joig), ja Sitamäe peal olev kivi oli piirikiviks, nagu kupitsaks. Mõisnikud lasknud aga selle kivi mäelt maha soo sisse veeretada ja pannud kupitsakivi hoopis teise kohta. Nii saanud mõisnikud kroonult hulka maad juurde. Inimesi siis elanud vähe, nii et seda keegi tähele ei teadnud panna. – L Lnb 1056.

KURAT MÕISNIKU ÜLE ÕIGUST MÕISTMAS

Vanal orjaajal Kuolka-külas olnud väga kuri isand nimega Zäler. Ta olnud inimeste vastu väga kuri. Zäler sageli lasknud kiuste inimesi hirmsasti peksta. Kord jällegi kubjas lasknud peksta üht rehelist, et see aidand kellelgi vanamehel tõsta koormat, mis olnud teelt ümber kukkund, ja selle tõttu hilinend tööle. Nõndakui kubjas hakand rehelist peksma, isand kodus hakand jäledasti karjuma ja kätega vehklema, sest kurat hakand kah piinama teda selle eest, et ta lasknud peksta süütut inimest. Kuid kubjas pole teadnud, et isand kodus nõnda piinleb, ja muudkui peksnud rehelist edasi. Ja nagu imeks, otsekohe kui jäetud rehelise peksmine, ka isand jätnud karjumise ja piinlemise. Vana Zäler olnud nii ära piinatud, et magand meelemärkuseta, ja inimesed arvand, et vana Zäler olevat otsas. Kuid kohe kui inimesed hakand laulma ja paatreid lugema, isand hakand jälle igati röökima ja kätega visklema. Inimesed pole võind paatreid lugeda ja jätnud sellepärast isanda puusärki. Öösel

poiss läind välja ja kuulnud aidas, kus vana Zāler magand, piitsahoope. Poiss mõtelnud, et mõni inimene maksab talle veel kätte ja peksab sellepärast vana Zālerit. Ta pole läind vaatama ja läind tuppä.

Hommikul inimesed näind, et Zāler olnud pekstud otse siniseks, ja kõik seda imestand, sest üks olnud lukustatud.

Sel pühapäeval, kui maetud vana Zālerit, üks noor tüdruk olnud karjas Onķupu soonetsis. Kell olnud umbes samal ajal, kui maetud vana Zālerit. Tüdruk kuulnud suurt vankrimürinat. Ta läind vaatama, kes sääļ sõidab. Tüdruk näind, et kaks isandat istund vankril ja kolm suurt musta hobust olnud rakendatud ette. Üht isandat ta tundnud: see olnud vana Zāler. Ja teist ta pole tundnud, kuid näind ainult, et suur lehmasaba ripnend üle vankri. Tüdruk hüüatand ja minestand. Mõne päeva pärast tüdruk surnud ära. Veel aina vana Zāler on püsind rahvasuus kui väga kuri ja halastamatu isand. – LFK 1052, 2 (Kuolka algkooli õpilase Irma Stalte kirjutatud läti-keelne memoraat).

“LESTAKEISER” EHK “MANIFESTI-ISAND”

1) Ühel aastal, kevade poole suve, sõitsid siia [Ire-küllä] kaks isandat kahe hobuse ja kutsariga. Omavahel nad kõnelesid prantsuse keelt, kutsariga, kelle nad olid võtnud Riias kaasa, vene keelt, ja mõistsid ka saksa keelt, rannakeelt [s.t. liivi keelt] ja läti keelt nad ei osand.

Mispärast nad jäid just meie juurde [s.t. kõstrimajja] elama, kes seda teab! Võib olla sellepärast, et vanaisa oskas saksa keelt ja minu vend Didrik taas natuke vene keelt ja nõndasiis nad võisid nendega jutelda. Toas neile ruumi ei olnud, isandad magasid aidas. Pärast saime niipalju aru, et üks ainult oli see isand, teine oli tema tohter.

Tol ajal oli meres palju lesti. Ma ütlen, et on olnud palju lesti. See oleks nõnda, nagu olnuks tollal meres lesti enam kui vanasti. Ei, nõnda mitte. Lesti enam ei olnud, ainult et vanasti inimesed püüdsid lesti võrkudega. Võrkudega ei saadud neid niipalju kätte. Nüüd olid tekkind vadad, ja kuigi esimesed, kel need olid, varjasid neid teiste eest, viisid kotis paati ja kandsid kotis koju, olid ometi kõik selle tarkuse varsti kätte saand ja töid nii iga päev terved paadilaadungid aina lesti randa.

Lesti oli palju, ainult puudus ostjaid. Isand ostis kalameeste käest lestad ära ja saatis neid kutsariga Tālsa-linna ära müüma. Palju

kordi ta ostetud lestad kinkis ka niisama ära. Sellepärast et ta niipalju neid lesti ostis, me kutsusime teda “Lestade keisriks” [*Ljestad kēzar*].

Kui isand randa sõites nägi mõnd last, selle ta võttis oma vankrisse. See oli lastele väga “meele pärast” isanda vankris istuda, ja küla aidade vahel nad teda siis ootasid. Nõnda Lestakeisril oli iga kord randa sõites lastekoorem, “üles” (s.t. mäele) sõites taas lesta-koorem.

Lestakeisrit ei saanud kunagi teisiti näha kui pika halli ülikuuega seljas. Li•-Li• ütles, et isandad unustanuvat kord aidaukse kinni panna, siis ta näinuvat teda ilma ülikuuega, ja sel Lestakeisril olnuvat hiilgavad õlapäälsed ja nõöbid – sellised, nagu need on sõjaülemail. Et ta oli seda sorti (“sugu”), tähendas ka see, et tal oli mõök.

Et Lestakeiser on mingi suur ja vägev isand, seda me kõik saime aru küll üsna pea. Tema kohta [kuuldusi] oli tulnud ka isandate (s.t. mõisnike) kõrvu. Kõneldakse, et Duonig-härä palunuvat teda ka oma lossi, ent Lestakeiser ei läinuvat. Vānta-linnast tuli keegi kohtuisand teda üle kuulama (“läbi küsima”). Mida ta ütelnud sellele, kes oli kah üks suurisand ehk parun, kuidas neid kah veel kutsutakse, seda mitte keegi ei tea. Me nägime ainult, et isand toht-riga sõid aidas lõunat. Parunile oli pandud leivapäts, võinõu ja see suur puss, mis meil veel praegu on, väljapoole aida nurga pääle, kus alus oli pikem kui muud palgid – ja kohtuisand sõi säääl selle allotsa pääl.

Duonig-külast olid kaks meest salakauba-vedamise päält kinni püütud ja kaheks aastaks kinni pandud. Naised tulid Lestakeisrit paluma, aidaku ta nende mehi valla paluda. Mehed saidki lahti lastud.

Talle kaevati, kui väga raske olevat öiti isanda (s.t. mõisniku) reht peksta. Kohe pärast tema ärasõitu inimestel ei olnud enam vaja öiti reht peksta.

Vastu sügiset tuli taas seesama Vānta-isand, ja sellega koos nad sõitsid ära. Kutsar, kes tuli pärast siia tagasi oma isandaid otsima, ütles, et nad kadunuvat tal Riias käest ära. Rahvas, kes kutsus Lestakeisrit ka kõstri-keisriks (*Kestar kēzar*) sellepärast, et ta elas meie juures, ütleb, et ta olnuvat Vene keisri vend. Võib olla, et rahval on ka õigus. – Ir (köster K. Stalte memoraat).

2) “Manifesti-isand” (*Manifest-izand*). – Tollal, kui orjaaeg lõppes, meie küla kõstri juurde tuli üks isand sõites sellise vana suure

vene vankriga, poisse kaks-kolm kaasas. See isand ostis lesti ja küpsetas suitsukalu, siis sõitis müüma. Ta oli läind soldatite sekka, kus soldatid olnud laagris, teind säääl koorma lahti ja kutsund soldateid, söögu, kuipalju igauks ainult tahab neid lesti. Ja kohe kui koorem olnud tühi, nii ta tuleb tagasi randa, ostab teist korda lesti, suitsetab taas ja läheb siis sõitma ja annab juutidele ja [risti]inimestele ja müüb odavamalt, kui on ostnud. Ja tuleb tagasi randa kolmat korda. Noh, nüüd mõisnikud kutsuvad teda põdrajahile, kuid ta ütelnud, et siis ta olevat ise see põder, kui ta jahile minevat, ja manifesti-isand ei läind.

Kui see isand läind maanteed mööda, kõrtsi ta pole sisse läind. Kraavikaldal ta söönd: laotand sellise ilusa riide kraavikaldale ja söönd. Kuid öösel ta käind vaatamas, kuidas pekstakse reht, mööda mõisaid. Ja need kolm meest, kes olnud tal kaasas, üks olnud tohter, üks olnud teener ja üks olnud kokk. Mitte keegi pole tunnud seda isandat. Ükskord ta teind oma sineli lahti, siis olnud niipalju suuri aumärke rinnas, ja siis rahvas näind ja mõtelnud, et see küllap on üks suur mees. Inimesed läind metsa, leivakotid ja joogilähkrud seljas. Siis isand küsind: “Kellele te lähete metsa töötama?” Kuid inimestel olnud hirm, ja nad ütelnud: iseendale.

Noh, siis mõisnikud võtsid ta kinni ja viisid Vānta-linna politsei juurde. Vāntast ta viidud Riiga, Vānta politsei kaasas. Ta viidud Riiga kubeneri juurde. Ja kuberner haarand tal ümbert kinni ja viind mööda treppi üles. Siis Vānta vahtmeister läind paluma kubernerilt posti (*resp.* hobuseid), kes viiks ta Vānta-linna tagasi. Kuberner ütelnud, et soldateile antakse posthobused, kuid tema peab minema jalgsi, sest et ta on selline paks inimene.

Nõnda see võõras isand kadus ära. Nad kuulnud, et see isand oli olnud keisri vend. Ja sellist raha tal olnud, mis “muul aastal” (s.t. edaspidi tulevikus) tehakse. Tema rõivad jäid kõik Ire kõstri juurde ja on säääl veel praegu. Ja siis pärast seda, kui ta läks ära, siis kellelgi ei olnud enam luba öösel reht peksta ja ei tohitud ka enam niipalju peksta. – Esimene liivi lugemik (1921), 8/9 (Ir).

3) Sünged olnud ajad: mõis piitsutab naha rakku, olgugi et sosis-tatud muinasjuttu mingist “manifestist”, vabadusest, uuest elust. Jutt paisund kui meri tormil ja “manifestist” teatud juba kuldseid sõnu. Siis võtnud mehed julguse ja kirjutand palvekirja...

Varsti pääle seda sõitnud Ire kõstrimajja suures vanaaegses vene tõllas võõras isand, kaasas kaks-kolm meest, üks tohter, teine tee-

ner, kolmas kokk. Uhked riided olnud temal, tikitud tekid ja siidised linad. Võõras ostnud lestakalu, suitsutand neid ja sõitnud soldatite laagrisse, avand koorma ja kutsund, las soldatid tulgu ja söögu. Saand koorem tühjaks, tulnud isand tagasi ja ostnud, suitsetand jälle, jälle jagand rahvale.

Sõidul kõrtsi ta ei ole läind, vaid istund tee kaldale ja söönd. Ent öiti ta tulnud mõisa rehtedesse vaatama, kuis vaevatakse orjalapsi ja pekstakse vermetesse – sunnitud ju siis öölgi mõisatööle. Ühel niisugusel ööl ta teind sineli lahti – siis nähtud, kui palju aurahasid säravad tal rinnas.

Teine kord jälle trehvatud teda tööle minekul, rahval leivakotid ja jooginõud seljas. Isand küsind, kelle tööle rahvas läheb. Meestel tulnud aga hirm, vastand, et iseenda.

Keegi pole tunnud teda, pole teadnud, kust ta on, kuid kõik arvand: vägev ta saab olema. Lapsi armastand ta väga, mängind nendega. Ainult vähe on olnud neid, kes mõistnud tema keelt.

Nüüd saand mõisnikud asjast haisu ninna ja kutsunud võõra oma juurde põdrajahile. – “Jah muidugi,” vastand tundmata isand, “küll siis mina olen põdraks, kelle pääle jahti peetakse!” Ei ole läind, vaid üksi pidand ta jahti mööda jõekese kaldaid.

Aga sääl võtnud mõisnikud ta vangki ja saatnud tapiga Vindavisse vahtmeistri juurde. Vahtmeister viind ta Riiga, soldatid ümber, viind kubernerite ette. Vaevalt silmand kuberner võõrast, kui haaranud ta juba kaenlasse ja talutanud üles treppidest...

Vahtmeister läind kubernerilt posti paluma, kes sõidutaks ta Vindavisse tagasi. Kohe annud kuberner käsu: postitakud soldateile, aga vahtmeister kõmpigu jala – miks ta on söönd ennast nii paksuks!

Kuid võõrast isandast jäänd Ire nüüd ilma. Ainult kuulnud veel – see olnud päris keisri vend ise. Ta riided ja tekid jäänud Ire kõstri juurde, kus nad praegugi veel olevat.

Aga sellest ajast kadunud öösine teorjus ja vitsadega peks. – O. Loorits, LRM 59–60 (Ir).

MÕISNIK AJAB LIIVLASED TALUDEST VÄLJA

1) Orjus oli kaotatud. Talud läksid raharendi alla. Aga mõisnik oli tige ja sundis peremehi ikka veel endist moodi edasi. Peremehed hakkasid vastu: kui on rent, siis olgu rent ja orjust mitte; kui on orjus, siis olgu orjus ja raha mitte!

Mõisnik sähvis tulivihaseks ja viskas puha peremehed nende taludest välja – seitsekümmend liivi peremeest, İra-jõest Mustanum-külani, viskas välja ja võttis neilt hobused ja karjad ja kõik riistad. Vaid-küla Zuonkõ-talus tõstis välja taeva alla rinnalapse hälliga. Isegi koormatäis vitsu toodi peksmiseks.

Peremehed jäid puupaljaks. Küll sõudis saatkond Peterburki ülemusi “suudlema”, kuid suudlusist ei tulnud välja midagi. Saksad ostsid saadikute keelejuhi ära ja seadsid ta kaupmeheks Venemaal. Saatkond aga jõudis tagasi tühjalt ja nagu tapetult.

Mõisnik asetas lätlased liivi põlistesse taludesse. Ainult mõned harvad said tagasi oma isaisade koha suure põlvekaapimise järele. Teistele harvadele õnnestus see alles aastakümned hiljem.

Enne seda ei nähtud ühtki lätlast piki randa, nüüd aga on neid täis kõik põlised liivi külad. – O. Loorits, LRM 64 (Ir).

“KUIDAS LÄTLASED SAID RANDA TALUKOHAD”

2) Orjaajal ei olnud veel mitte üht lätlast liivlaste rannas, ja liivlased ei lasknud kah mitte üht lätlast endi vahele elama. Kui aga orjaaeg lõppes, siis Duonig-parun pani meie liivi peremeestele väga suure rendi pääle ja tahtis töötegemist kah veel, nii et peremehed las maksku talle renti ja töötagu kah veel niisama, nagu olid töötand varemalt. Siis liivi peremehed kõnelesid kõik kui üks mees kokku ja ütlesid: kui on rent, siis olgu rent ja tööd mitte, kui aga on orjus, siis olgu orjus ja renti mitte. Siis parun tellis välja Kuldigast soldateid ja Vāntast maakonnaülema (“suurisanda”) ja saatis liivlastele teate, las nad tulgu kõik kokku Duonig-mõisasse. Sääl ta ütles neile nõnda: “Kes ei taha raharenti maksta ja orjata, selle ma viskan talust välja.” Liivi peremehed ütlesid kõik nagu ühest suust: “Tehke mida te tahate, kuid kaht tööd me ei tee, sest rahamaks ja orjus on meile liig palju.”

Nüüd parun saatis soldateid metsa, las raiugu kokku kaks koorimat keppe, ja pidas liivlased öö läbi Duonig-mõisas. Teisel hommikul algas siis suur liivlaste peks. Parun seadis soldateid nii vahile, et mitte üks liivlane ei võiks ära põgeneda, ja lätlased olid need liivlaste peksjad. Kreisiülem ja parun seisid ise juures, kui liivlasi peksti, ja küsisid alatasa, kas nad maksavad ja kirjutavad alla kontrahid teoorjuse pääle. Kuid liivlased ütlesid kõik: “Lööge meid kasvõi maha, kuid seda me ei tee.” Paljud liivlased olid juba veriseiks pekstud, kui kreisiülem ütles parunile: “Mis selle rahvaga teha! Nad on

otsekui üks mees, neid peksuga ei saa painutada. Parem oleks, kui ajaks neid taludest välja ja paneks lätlasi nende taludesse, sest lätlased ei ole nii üksmeelsed nagu liivlased ja neid võib ruttu ära hirmutada – siis lätlased segavad ka liivi keele ja liivi üksmeele ära.” Parun seda esiteks küll ei tahtnud, sest et lätlased ei ole nii töökad inimesed kui liivlased, kuid kuna ta liivlasile ei võind enam midagi teha, siis ta oli sellega ka nõus.

Teisel päeval parun saatis siis soldateid mööda liivi talusid liivi peremehi välja viskama. Soldatid ajasid kõik inimesed välja metsa puude alla ja andsid lätlasile nende talud kõige liivi varaga. Paljud emad närbusid ära. Soldatid võtsid pisukesed lapsed ema rinnalt ja jootsid neile külma vett jõekaldal ja peksid liivlasi, nii et hirmus oli vaadata. Siis peremehed kaebasid (“otsisid taga”) selle üle, miks parun viskas neid välja. Nad läksid Peterpurki, kuid ei saand säält kah midagi ja jäid niisama [tulemusteta].

Ja nõnda me liivlased saime ära segatud lätlastega omaendi rannikul, kus vanasti elasid ainult liivlased. – Esimene liivi lugemik (1921), 6/7 (Kr), liivi patrioodi poolt tõsiolusid natuke ilustatud.

3) Kui algas rendiaeg, siis minu isaisa – Kükš-talu peremees Pitrõg-külas – ja veel muud saadikud läkitati Rannikult kõrgemale poole kaebama Duonig-isanda pääle, et see on pannud väga suure rendi, mida inimesed ei või maksta. Kaebus läks kuni kohtupalatini. Mõisnike kelmuse tõttu randlased kukkusid oma protsessiga läbi, ja saadikud – nende hulgas ka minu isaisa – sunniti maailma mööda minema, Rannikul nad ei tohtind elada. Minu vanaisa ühes minu isaga läksid Soome randa ja elasid säält viisteist aastat. Säält Dolgov-külas olen sündind ka mina. Ma olin kuus aastat vana, kui isa tuli Kuramaale tagasi. – Livli II (1932), nr. 5, lk. 2 (Miki! Lēman).

SAKSTE MEELETU JULMUS

See oli täpselt 26. aprillikuu päeval 1860. aastal, kui need isandad (s.t. mõisnikud) olid tulnud siia Vaid-külla Zuonkõ-tallu ja küsisid, kas peremees on kodus. Peremeest kodus ei olnud. – “Noh, kui peremeest ei ole kodus, siis perenaine ometi on?” – “Jah, perenaine on küll kodus,” sai neile vastu öeldud. Siis nad läksid tuppa perenaise juurde ja küsisid: “Kus teie loomad on ja kus kõik teie inventar on?” Perenaine ütles vastu, et loomad on metsas karjas. Nüüd isandad küsisid jälle perenaise käest, kus peremees on. – “Pere-

mees läks kartulatega Riiga,” ütles perenaine neile. “Ah, küll me teame, ta on kindralkuberneri juurde kaebama läind. Oot-oot, me tahame teid õpetada!”

Nüüd need isandad küsisid, kus peremehe poisid on. Kui nad nüüd nii olid küsind, kus poisid on, siis kubjas näitas neile: “Vaat, siin on peremehe vend Jaan!” Kohe isandad sellele juurde, rusikad selga ja ütles, las ta mingi loomade järgi metsa. See kuulas neid ja ehmunud suurest hirmust jooksis metsa loomade järgi. Kuid isandad ise läksid taas perenaise juurde ja ütlesid talle suurest vihast: “Kohe ruttu-ruttu sea sa korda, et võid tulla meiega kaasa!” Perenaine oli haige väikese lapsega ja ehmus isandate vihast ütlusest, kuid mõistis neid veel paluda: “Armsad suur-isandad (*resp.* parunid), jätke mind kui mitte mujale, siis kasvõi aiaveerde välja või lubage üks laut, kuhu ma tohin sisse minna oma haige lapsega! Ma olen kah üsna haige, nii et ma ei või teile kaasa minna.” Isandad said veel enam vihaseiks ja ütlesid: “Me teame, me teame seda päris selgesti, et see on selline teesklus – üks pole kodus, teine taas haige! Telli (s.t. sea korda) vaid, et sa saad kaasa!”

Siis isandad lasksid kohtumeestel võtta perenaise voodist ja viia vägisi välja vankrisse. Ja isandate käsu (“sõna”) päälle kohtumehed võtsid ja viisid haige perenaise särgiväel esikusse. Säält väljas esikus poolsurnud naine palus neid, kes kandsid teda: “Laske veel, armsad vennad, mind niipalju tuppa tagasi, et ma saaks riidesse panna! Ma olen paljas, ma muidu külman ära.” Kandjad niipalju siis kuulasid, et lasksid ta lahti. Kuid nüüd see perenaine oli neid niipalju palund ja oli nii ära ehmunud, et ta ei suutnud enam käia oma jalgadel – ja roomates mööda maad haige naine pidi minema oma kodu tuppa.

Need, kes pidid viima perenaise vankrisse, jäid esikusse ootama. Kui nad ei jõudnud teda tagasi oodata, nad läksid teist korda tuppa talle järgi, isandad kah ühes. Isandad läksid taas voodi juurde ja karjusid, miks ta ei tule mitte sugugi. Siis perenaine minestas ära, ja me ei teadnud, kas ta on nüüd ainult ehmunud või ehmatusest ära lõppend. Ja enam kui sada oli siin inimesi, kes kõik seda nägid.

Kuid isandad käsutasid teist korda oma kohtumeestele, et nad peavad võtma perenaise säält voodist, kandma välja ja viima vankrisse. Need, keda isandad lasksid viia teda välja, ütlesid: “Ta on praegu peaaegu ära surnud, kas teda võib nii viia?” Isandad ütlesid: “See on ainult tema hää teesklus; ta ainult teeskleb nagu minestanuks. Ta mõtleb, et siis ta jäetakse koju. Meie sõna päälle viige ta

välja, pange vankrisse ja ütelge ta viijale, las viigu Duonig-mõisasse ja andku Duonig-arstile.”

Nüüd need neli inimest – kaks mõisa kohtumeest ja kaks mõisa kubjast – tõstsid väikese lapse hälli eest ära, võtsid perenaise voodist ja kandsid vankrisse, nii et see perenaine ise ei teadnud mitte midagi. Siis läks üks neist teist korda tagasi ja võttis selle kümme nädalat vana lapse ühe suurema, vast ehk seitse aastat vana lapse käest, võttis selle väikese, viis välja, ja suurem [laps] jäi järgi nutma. Natuke ta oodand niikaua, kuni kubjas väikesega läind ära välja – nii see seitsmeaastane laps – Jaan on ta nimi – pole julgend (“tohtind”) enam toas seista, joosnud nuttes randa. Kui ei juhtunuks sinna jumalast [saadetuna] üks suurinimene, Jõh Kandis tema nimi, siis see väike üksinda küll joosnuks merre ja uppunuks ära. Kuid see suurinimene tõi ta tagasi koju, tõi oma käe kõrval sinna vankri juurde ja tahtis anda lapse emale, et see teda taltsutaks. Ta ei saand veel midagi ütelda, kui juba üks suurisand virutas talle nii üle päa, et tal veri hakkas sõõrmest jooksuma ja ta pidi minema kaugemale.

Mitte keegi inimene ei julgend sinna lähedale minna, kõik vaatasid kaugel äraehmunult, ja paljud inimesed nutsid nii nagu Kuolkas Englise-sõja (Engõlman-soda) ajal [1855]. Inglased inimesi veel ei tapnudki, nad kutsusid ainult mõningaid randa, kuid siin need [mõisnikud] tahtsid küll peaaegu ära tappa selle vaese perenaise.

Kui perenaine oli pandud nüüd sinna vankrisse, siis mõisamehed panid sinnasamasse ka imeva lapse ja selle, kes tahtis joosta merre, ja veel kolmanda lapse, üksteist aastat vana Did•a. Nüüd nad kolm last ja perenaine olid antud ühe maamehest (s.t. läti) peremehe kätte, las viigu need Duonig-mõisasse. Ja see peremees hakkas sõitma, olgu küll perenaine veel niisama otsas, nagu ta oli välja kantud. Isandad olid käsutand soldateid kah siia Vaid-külla tulema, kuid need polnud niipalju jõudnud, et saanuksid Zuonkõ-tallu, ja olid Sänag-küla kohal puutund neile vastu, kui isandad läksid tagasi.

Kaks penikoormat väike imik oli nutnud üht nutmist. Kui ta lõpuks olnud väga palju ära nutnud, siis ta jäänd vait kah poolnõrkend. Kogu öö nad olid sõitnud, alles teisel päeval nad olid saabund Duonig-mõisasse. Sääl siis tohter oli annud neile süüa ja pannud pärast laatsaretti, kus nad olid kaheksa päeva. Kui peremees Aindrõks tuli Riiast koju, siis ta läks Duonig-isanda juurde paluma seda oma perenaise pärast. Siis Duonig-isand oli luband, las toogu koju oma naine ja laps.

Kes küll seda võib ära kirjutada ja kõnelda, mida need suurisandad siin tegid ja kuidas nad trotsisid! See ainult seda võib taibata, kes seda ise nägi ja juures oli. Kuid need, kes seda on näind, need mäletavad seda ka, kuni lähevad kalmu. – Neljas liivi lugemik (1924), 4–8, Pētõr Bertholdi, järelejäänud pabereist, kirjutatud Zuonkõ-talus 25. IV 1862.

I. Nika Polman

Valdemārsi abilistest kirjutades ütleb A. Baumanis: “Kõige ustavam abiline oli tal liivlane (Niks Polmanis), duoniglane, E. Dinsbergi sugulane.”

Kuramaa sandarmiülem Kotzebue kirjutab Polmanist: “Kr. Valdemārsi abiline, kogub talle informatsiooni Dundaga vallast. Samas matkab ta külast külla ja levitab jutte ning teateid, mis panevad meeled lainetama.”

1861. aasta Kuramaa kuberneri aktist leiame Polmani kohta niisuguse jutu: liivlaste poolt asustatud ranna läti koolis oli tollal õpetajaks keegi Īrlava mõisakoolis haridust saanud liivlane, nimega Polman, noor mees. Ta on hea kõneleja, nii et võib oma mõtteid täielikult ja hästi oma rahvuskaaslastele esitada. Nagu see sageli sünnib, et lätlane, kes on ära õppinud saksa keele, satub nagu ekstaasi ja tõuseb üle oma seisuse, nii ka Polman, uhke kangekaelne inimene, andis kooliõpetajaks olles kohalikule pastorile üle perekondlikku kaebust ja lasti õpetaja kohalt lahti. Kui ta oma õpetajakoha oli kaotanud, rääkis ta oma mõisahärra Sacken junioriga tema kodus nii ebasüüdsalt ja valjusti, et sai mõisniku, härra Sackeni kaebusel saadetud raekohtu alla.

Kohus Polmanit ei parandanud. Hiljem võeti ta kinni ja kuulati üle. Ta seletas, et ta elavat vahetevahel Peterburis, kus ta käivat külas oma vennal, kes olevat sõjamees. Mõnikord minevat ta ka professor Wiedemanni juurde, keda aitavat liivi keelt õppida.

Ametlikud ringkonnad mõtlesid, et Polman hoidvat noorlätlastega kokku vaid sellepärast, et ta tahtvat Dundaga mõisnikule Sackeni kätte maksta. Hiljem jätab Polman oma sünnimaa ja läheb Novgorodi läti asundusse, kus ta ka sureb.

Līvli, 1938, nr. 1, lk. 4.

II. Nika Šüberg

Ometi paistab, et kõige suuremat peavalu Kuramaa ametiasutustele tegi Kr. Valdemärsi agent Nika Šüberg (Nike Šübergs). Ta oli ka liivlane ja Dundaga randlane. Art. Baumanis ütleb tema kohta: "Esimest korda kuuleme N. Šübergist 1860. a. kevadel Dundaga randlaste ülestõusu ajal, kui umbes 60 peremeest ei tahtnud mõisnik Teodor von Sackeniga kaheteistkümneaastaseid rendilepinguid teha."

Ventspilsis raehärra aktis 1863. a. 16. detsembrist leiame sellised read: "Nika Šüberg, 31 aastat, vilgas inimene heade vaimuannetega; oma kitsastele oludele vaatamata nii palju end harinud, et võib kirjutada ja lugeda ja hästi rääkida; on tähelepanav kui hiilgav ja usaldusväärne oma rahvuskaaslaste agent 1860. a. paastukuu vastuhakkamises, kui Dundaga ranna talupojad ei tahtnud oma mõisaisandaga rendilepinguid teha. Nika Šüberg seletab, et ta Dundaga maarahva palvel olevat reisinud Sankt Peterburgi vahetalitajaks ja elanud seal ilma vaheajata poolteist aastat.

Ta oli tahtnud kõrgemates ametiasutustes pressida läbi seda, et need liivlased, kes 1860. a. jüripäeval olid oma taludest välja aetud, lubataks nendesse tagasi pöörduda. Siis oli ta veel kaevanud, et temast ja kolmest teisest tema rahvuskaaslasest koosnev komisjon oli marssal Drachenfeldi juhtimisel kinni võetud ja seotud kätega Venspilsis lossihärra kohtusse ning kaugemalegi saadetud, ja pärast lastud teda ka vitsadega peksta, s.t. ihunuhtlusega karistada. Oma teekonnal Sankt Peterburgi oli ta kõige esiteks läinud tuntud nõuniku Jansoni juurde Riias, kes oli talle andnud nõu hernhuutlastest kindralit Neimanni, kes elanud Peterburis, kätte saada. Peterburis oli tal õnnestunud Neimanniga kokku saada ja tema abiga ta oli saanud esiteks Tema Kõrguse Ekstsellents Maarjamaa kindralkuberner Lieveni juurde. Hiljem ta oli saanud ka veel Tema Ekstsellentsi Sankt Peterburgi kindralkubernerihärra Suvorovi juurde, Tema Ekstsellentsi kõrgeaulise ministri Valujevi juurde ja lõpuks isegi Tema Keiserliku Ekstsellentsi troonipärija enda juurde. Peterburi kõrged härrad olid talle lubanud, et tema asja hakkavat läbi vaatama kindralkuberner Lieven, aga ta oli oodanud ilma rahata ja oli pöördunud tagasi Riiga ja randa tühjade kätega. Dundaga ranna talupoegade täisõigusliku volitatud esindajana oli ta saanud Sankt Peterburgi matka kuludeks 100 rubla hõberaha, aga, suutmata selle rahaga läbi ajada, oli ta pealinnas ühe kaupmehe juures kuupalga

eest tööd teinud. Nagu ta pärast oli teada saanud, nõunik Janson Riias ja kindral Neimann Peterburis olid surnud.”

Ventspilsis lossihärra Mirbach, kellele oli antud üle asja läbivaatamine, märgib lõpuks: “Ma ei leia, et Nika Šüberg midagi poliitilist või kahjulikku teinud oleks.”

Veel leiame N. Šübergi nime Kuramaa sandarmijuhhi 1863. a. 29. XII aktis. Siin kirjutatakse temast: “Kui sel sügisel koguti allkirju mingi “läti laevastiku” ehitamise poolt, siis nähes siin selget pettust, lootsin ma, et seekord lõpetavad lätlased Valdemärsi uskumise ning seega väheneb tema mõju”.

Nika Šüberg seletab selle asjaga seoses: “Valdemärsi ülelutse põhjal mõned Dundaga ranna kalamehed on kokku heitnud ja tahavad, andes jõudumööda raha, ehitada laevu, mida juhiksid ainult ranna kalamehed. Need oleksid hea transpordifaktor ja annaksid ka kalameestele kasumit. Avaldusele seni on alla kirjutanud aga vaid need, kes tahavad kavatsatud ettevõtmisest osa võtta. Sissemaksid küll aga pole tehtud.”

Kuldiga pearaehärra mõistis kohut N. Šübergi üle raha korjamise pärast. Kohtu järel elas Šüberg hulk aega väljaspool Dundagat, et teda enam ei kiusataks taga.

1867. a. pöördus ta Dundagasse tagasi, läks siis Venemaale ja, tagasi pöördunud isamaale, suri 1886. a. Riias, kus maeti Püha Jaani surnuaeda Püha Mardi kiriku juures. Pärast tema surma hoolitseb Kr. Valdemärs tema naise ja laste eest, kes veel 1889. a. elasid Riias, Cēsise tänav 14. Hilisemad teated puuduvad.

III. Muud abilised

Peale eespool räägitud Kr. Valdemärsi abiliste kodumaal on veel pikk rida muid, kel on olnud “au” olla Kotzebue 1863. a. 29. XII rapordis sees. Seal on esiteks N. Šübergi vend Kārli Šüberg märkusega: “Kõvasti asjasse segatud; saab kirju naise nime peale.” (Elas Peterburis).

Siis tuleb keegi Lēman Dundagast märkusega “Vahetevahel on olnud Peterburis ja andnud seal armupalveid”.

Edasi tulevad järjekorras: “Janne Celle, dundagalane, levitab ässitavaid jutte; liigub mööda kõrtse ja turge ja igal pool, kus rahvas kokku tuleb, ärgitab meeli oma juttudega.”

Siis seal on kolm Feldmanit: “Frits Feldman, Talsi linna õpetaja, sageli vahetab juhatajatega kirju; ka teeb ta seda ärritatud Dundaga maameestega, kes aina tulevad tema juurde rääkima.”

Veel ütleb Kotzebue oma raportis, et tema arust olevat F. Feldman tõeline mässaja. Sellepärast vabastatigi viimane oma õpetaja-kohalt ja 7.03.1864. saadeti Kuramaalt välja. Teine Feldman on Kärli, dundagalane ja esimese vend. Temast on öeldud: "Aitab oma venda tema juttudes maameestega, kes on tema juurde tulnud." Kolmas on keegi G. Feldman märkusega: "Suur lätlane, kaebaja ja raha koguja Dundagas aset leidvate ürituste jaoks."

Siis tuleb keegi Indrõk Antman Dundagast märkusega: "Suur Noor-Läti töötaja" ja keegi Fritš Fridberg märkusega: "Dundagalane, vihane inimene ja suur Peterburi uudiste rääkija."

Veel võib raportist leida Ants Geige ja Ants Dišleri märkusega: "Mõlemad dundagalased, väga kahjulikud Valdemärsi abilised tühjade juttude levitamisel. Ässitavad rahva meeli oma mässuliste kõnedega." ja keegi Vecbuš märkusega: "Tige lobiseja Dundagas ja väga ohtlik inimene."

Lõpuks tulevad mõningad nimed märkusega: "Valdemärsi abilise". Nende seas on: Jāne, dundagalane ja kirikuõpetaja Glaeseri kutsar; Landsberg, dundagalane; Štauer dundagalane ja Dinsbergi sugulane; Vent, õpetaja Peterburis; Buš-Krüminš, kaupmees Peterburis; Grintal; Ekman; Krönberg; Treijer, Kr. Baronsi sugulane; Kopštein; Lubezerest; Turk; Šteinfeld; Valdman; Modniek ja Adolf Pores, kaupmees Jelgavas. Võimalik, et Liivi rannas ühte või teist nendest tuntakse.

Livli, 1938, nr. 3, lk. 2–4.

Rannarahva enda sotsiaalses kihistumises eraldatakse päämiselt ainult kaht ladet: ühelpool on peremehed = *peri-mied* (lvÜ), kel on talud = *kārandōd* (L, Ir) ~*kōrandōd* (Ii, lvI) ja kes moodustavad otsekui kõrgema kihi, kuna alamkihti kuulub maatarahvas; mööndund sajandi lõpust nende vahele otsekui keskkihiks on kerkind veel väikekrundiomanikud maja ja aiamaaga või pisikesse põllulapi ja renditud niitudega. Maatarahvast kutsutakse liivis huvitaval kombel just talurahvaks = *ta'l-ro'u* • (lvÜ), öeldakse ka elliptiliselt talu = *ta'l* (Ir, Kr, U): "talud" käivad päevatöös, need on väiksed inimesed, neil oma krunti pole (V). Mäletatakse endist vahetegemist "talurahva" ja "mõisarahva" vahel; vallarahvale kuuluvat talu kutsutud *ta'l-kōrand*, kuni talurahva maast olnud eraldatud veel kupjatalu = *vagar-kōrand* (Ir). Maatainimese tõlgitsemiseks olnud tarvitusel ka vabadik = *vabanika* (Ir), mida hiljem asendand läti laensõna *val'anika* (lvÜ < lt.)

Vallalisi taluteenijaid kutsutud noormees (*nuoirmiez*) ja tüdruk (*neitst*), kuna abieluliste kohta öeldud palgaline (*pālkali*) või palgamees ja palganaine (Ir); tuttav on ka pooleteramees = *groudnika* (< lt.).

Talu andmist rendi pääle (*rent pāl*) on harrastatud vähe.

Hinnanguid peremeeste klassi kohta on stabiliseerund vähe: milline peremees, selline ait, milline perenaine, selline laud (V); kui aidas on ja laua pääl ei ole, siis perenaine mingu häbi juurde õppima (V); kas kõneleb perenaine või haugub koer – see on ükstäis (Pr).

Rannas ühel peremehel olnud maamehest sulane. Ta saatnud poisi metsa aerupuid tooma. Poiss otsind terve päeva, tulnud tühjalt tagasi ja ütelnud: ei tema ole metsas kuskil aerusid näind. Poiss arvand, et aerud metsas kasvavad. – L Lnb 945 (27).

1) Vanasti on Saaremaal, kuni Ilmasõjani, käidud sagedasti, rohkem Sõrve pool, kuhu ainult neli penikoormat vahet, nii et paadiga või mootoriga võis teinekord hommikul minna ja õhtul olla tagasi. Samuti käisid Saaremaa poisid teenijaiks. Tulid jüripäeval või varemgi, kui ilm oli kena. Need saarlased hoidsidki teatud määral liivi keelt üleval, kuna nendega muud moodi ei osatud kõnelda. Kord İra-külas üks Saaremaa karjapoiss sattund ühe lätlase juurde teenima. Öhtul tehtud asemed, ka poisile öeldud “laid gulēt”, s.o. “lase magama”. Poiss arvand, et teda saadetakse magamise asemel “guläitama” ja puhkend nutma. – Ir Lnb 218.

2) Vanal ajal karand paljud saarlased siia sõjateenistuse eest, sel ajal, kui nekrute veel püüti. Rand siin olnud siis veel lage inimestest. Metsadesse asunud nad siia elama. Maa pool, umb. Koštrõg-küla kohal asub veel praegu Sõrmõ-niit, mille vanasti Saaremaalt tulnud pagulased olla niiduks laastand, saades selle eest siinselt rahvalt süüa. Neid varjatud võimude eest. Jutustaja ise olla ka saaremaalastest põlvnend, kes rootsi sorti, pärit Rootsist. Kolmneli põlve tagasi elanud nad Koštrõg-külas Dik-talus. Sellest krundist joosnud oja läbi, mispärast perekonnanimede andmise ajal ta saand omale priinimeks Upmann (lt. *upe* ‘oja’). – Ir Lnb 218/9.

Sotsiaalne diferentseerumine on kristalliseerind Liivi rannikul suhteliselt vähe elukutselisi ametmehi. Mõned on õppind küll sepaks, kingsepaks ja rätsepaks, kuid kõik harrastavad ka põllutööd

ja kalastamist. Põllutööd ja kalastust üldse eri kutseks ei lahutata, vaid meremeesteks peetakse ainult neid, kes lahkuvad kodunt laevadele. Eri kutsete kohta on väheseid vanasõnu: üheksa ametit, kümnes nälg (Kl); kalamees hommikul tark, karjane õhtul (Ii, V); võrgud on kalamehel, kalad õnnemehel (V); esimene veskis, esimene jahvatab (Sr); kes sokku tõstab aidnikuks! (L). Keegi eideke kurtis, et ükski ranniku ametimees ei olevat meister, vaid siin vaesuses elavat ainult sellid (Kr). Kes tahtvat meistriks saada, minevat ära linna ametit otsima ja ei tulevatki enam rannikule tagasi (Pr). Kui õpitakse mõnd ametit ja meister ei anna kõrvakiilu, siis ei õpitavatki seda ametit ära (V). Oskamatu ametimehe kohta üteldakse: ta on selline järele tehtud müürsepp = *tagatiedöd mirnika* (L); see on selline külmsepp = *kilma ka'ai* (Sr < lt. *kalējs*).

Lapsele, kes palju tülitsevad, üteldud: sa oled selline nagu käsi-kivide taguja = *kivid-takkõr* (L). Kui laps ronind palju puude otsa, üteldud: kus sa nüüd jälle ronid, va mesinik = *irdanika* (L).

Saaremaalt suvilistetoojat kutsutud orjadetooja = *värgöd-tuoji* (Kr 285*).

Ka tööteenistus sõjaväes ehk “teenistuses” (*dienast*) on jätnud oma jälgi liivi rahvatraditsiooni. Juba eespool oli juttu nekrutite püüdmisest. Hilisemast tsaariajast on pärit sõdurite valik liisu ehk “loosi” läbi, millest vabanemiseks sõnastati mulle järgmine retsept: et saada lahti loosist, et mitte väikest numbrit välja tõmmata, selleks liisupoiss ehk “loosnik” (*lāznika*) läind öösel kell kaksteist surnuaiale võtma oma käega liiva selle surnu haualt, kes viimasena saand maetud – siis liisupoiss pole võtnud oma käega halba numbrit; ja kui ta läind surnuaialt ära, siis selline suur nagu *vadmõlbat'k* ‘kalevipakk’ joosnud talle järele surnuaiast; mida rutem liisupoiss joosnud, seda rutem joosnud talle järele ka see kummitus (*spuok*), kuid tagasi ei ole tohitud vaadata (L).

NEKRUT PÕGENEB (Mt. 995')

“Metsarahvas” – need olevat teenistusest ära karand nekrutid. Siin võetud teenistusse, siis püütud noori mehi soldatiks. Siis Simõtoa pääl Pitrõg-külas, säääl üks olnud ja põgenend heintesse ja oodand püüdjad. Kuid nüüd toas keegi kängind jalgu. Ühe jala kängind ära, ütelnud: “Tänu jumalale, viis on kinni!” (s.t. viis varvast). Ja see kuulnud heintes, mõtelnud, et püüdjad saand kätte juba viis. Nii see toa ulliaugust välja ja minema – neid küünejälgi ma ise

veel nägin. Vanasti põgenemise või püüdmise aegu nad eland met-
sas. – Kr 179.

Sotsiaalset tõusu ja raskemat kaalu muidugi on taoteldud, kuid selle kriteeriumiks ei ole peetud niivõrd kutselist või ametialalist positsiooni, vaid esijoones majanduslikku jõukust: nüüd kõik on saksad, kuid kõige [suuremaks] saksaks on nälg (Sr). Eri kutsete ja ametite halvustamist või häbenemist ei ole olnud; kui keegi on häbenend mõnd tööd teha või mõne ala töötajaga tegemist teha, siis on üteldud: sinu kroon ei kuku sellepärast maha, et sa annad oma kätt sellele vaesele (Pr). Kõrgemale positsioonile trügimist on nime-
tatud kõrgele toolile istumiseks, millega pilgatakse ka moodsat tõu-
siklust: nad on istund nii kõrgele toolile, et meid väikseid inimesi ei näegi enam (Pr); mida kõrgemale astutakse, seda madalamale kukutakse (L); kes üles astub, see maha kukub (M). Töö ja teotse-
mise päämiseks tõukejõuks on olnud tung jõukaks saada, sest rik-
kus on määrand asendi: vaene nagu võib, rikas nagu tahab (V); kes rikas, see tark (V). Rikka kohta üteldakse: raha nagu jääd (Ii), raha-
pung suur pikk nagu silmunahk (Ii); rikas nagu Kröösus (Ii). Vae-
sust kirjeldatakse: paljas nagu *kir-kajägöz* (Ii); ma olen tühjade kä-
tega (Ir); ta jäi tühjalt (Kr); ma jäin särgiväele (Ir); tal ei ole mitte
“hingekrossi” (s.t. suremisel hauda kaasapandavat rahakest) kah
enam (Kr); rahapung hakkas aevastama, s.t. rahast tuli puudu (V);
täis kõht ei tea, mida tühi kõht teeb (Ii). Moodsat kasupüüdlikkust
ja saamahimu tõlgitsevad ütlused: praegu on püügiaeg, kes mõistab,
see püüab (Kr), seasitt kah maksab kullapenni, kui ainult saaks,
kuid seda kah enam ei saa (V), mis te mõtlete sellest villa keritseda?!
(Ii); selle nad tellivad taas endale viljaks, s.t. varaks (Ii). Ahnitsejat
kutsutakse ahnusperse = *köröm-pjerz* (V): kui ta niipalju ei saa võtta,
et sülega ja seljaga [viia], siis see tema arust midagi ei ole (Ii); kõike
on, kuid palju veel puudub (L); mis puudub (s.t. mida pole, mida
oleks veel vaja), seda ju ei või loetella (Ii); auklikku kotti ei täida
täis (L); mida enam tahetakse, seda vähem saadakse (L); kes palju
tahab, see vähe saab (L, Ii, Kr, V); mida enam, seda parem (L); kes
vähest ei täna, see paljut ei saa (Kl, SjWied, LGr); parem anda kui
võtta (Pr). Kui midagi antakse, siis saaja ütleb, et antaks talle enam:
tahtja ju tahab (Ii). Kui antakse liig vähe, siis vastatakse: selle rahaga
saab ainult täirohtu osta (Ii). Ihnuskoi kohta üteldakse näljakolk =
nälga-kol'k (L). Sõna nälg = *nälga* (lvÜ) tõlgitseb substantiivselt nälg
ja puudust, adjektiivselt aga ihnet ja kitsit: kaks “nälg” need on –

kade sita järel ja sokk kuse järel (Kr); vana Kükš on raha järel niisama nälg nagu kade sita järel (Kr); ta on nii nälg, et ta mitte kivigi ei anna, millega võiks pääd [puruks] peksta (Ii); vene keelega ma nälga ei näeks, s.t. hätta ei jääks (Ii); nälg teeb mõruda magusaks (L); nälg õpetab töötama, külm jooksuma (L); kel janu, sel jalad, kel nälg, sel sõrmed (Sr); viimast vanasõna peetakse eestlasilt õpituks. Helde ehk andlik (*āndig*) ja ihne vahet tehakse nõnda: heldel on *tī/pōd* (nürid, tõmbid) sõrmed, ihnel teravad (Ii). Kui piip vingub, siis üteldakse: sul on nälg (s.t. puudus) piibus (V). Kui ukсед kiunuvad, siis tuleb nälg koju (Pr). Kui ihnuse, kadeduse, viha või mõne muu põhjuse pärast palujale mitte midagi ei anta, siis üteldakse: ma ei anna niipalju ka mitte, kuipalju on küüne all musta (Ii). Raha väärtustatakse nõnda: vanasti kopik ka oli raha (V); kes kopikat ei korja, see rublat ei saa (V); milline raha, selline *kōp* (kaup) hoolitsus (L); kus raha, sääal puudust ei ole (L); vana teenib (*resp.* kogub, säästab) uut (L); ole rikas “väikse käega”, s.t. – väiksel viisil (V); kel raha on juures, sel on mure, kuis teda ära peita; kel raha puudub (s.t. ei ole), sel on mure, kuis teda võib saada ~leida (Kr). Pillamise puhul üteldakse: kaks pääd ühe õlekõrre otsas ei kasva (V); kel palju on, see palju annab (Kl SjWied, LGr 304); ta eland nagu *tūgōn* (suitsedes) (Ii); kergesti tulnud, kergesti läheb (V). Kel midagi ei ole, kuid tahaks uhkeldada, eriti naisterahvas rõivastusega, selle kohta üteldakse: mida paljam, seda hullem (Ii); mida paljam, seda lollem, mida enam külmetab, seda enam jookseb (L) ~ mida paljam, seda hullem, mida külmem, seda enam jookseb (Kr). Illusioonidest elatumise vastu on sihitud retseptid: ära ole rõõmus selle pääle, mida sul pole veel käes (L); ära mõtle sellele, mis pole veel käes (L); mis pole veel su käes, see pole veel sinu (L); mis taskus, see kindel (Kr).

281. Mis puutub liivlaste sotsiaalsesse hoolekandesse ja nn. häätegevusse, siis ei ole ka selles kristliku eetika ega armuõpetuse mõju kuigi tunduvalt märgata. Siia maani näikse veel domineerivat mitte vaeste või viletsate, *resp.* ligimeste, vaid igivana omaste toetamise ja aitamise printsiip, mis on hargnend üheltpoolt muidugi pere- ja sugukondlikuks, teiselt poolt aga üsna hoomataval määral külakondlikuks omaabiks: suurte õnnetuste puhul aitab kogu küla näit. põlend hoonet ehitada, tormiviidud võrke või ikaldund vilja asendada jne. Külakondlik on olnud vaeslaste, vanakeste ja ihuliselt või vaimselt anormaalsete eest algeline hoolekanne, ilma et kirikul

selles vähegi märkimisväärsed osavõttu või kaastööd oleks osutada, olgugi et kirikus aina on kogutud nimepidi küll armuande ka vaeste hääks ja misjonitööks.

Kerjust kutsutakse liivis nagu Eestiski katoliikliku pühaku nime-tusega sant = *sañt'* (lvÜ < *sanctus*), kuid elukutselist kerjamist ran-nikul ei ole harrastatud, kuna kaugemalt selliseid rändkerjuseid on põigand vaestesse liivi küladesse kaunis harva. Liivi miljöole omasem on hoopis teiselaadiline nähtus, et mitte rändkerjused, vaid teatud targa, *resp.* arsti kuulsusega häätegijad ja majasõbrad külas-tavad ajuti talusid ja “tube”, nagu seda tabavalt kirjeldati juba ees-pool memoraadis Reinu Kröödast (vt. LRU III 27/8), kelle pilkenimi “Ketta-Kröööt” (Ripu-Griet) on üldistatud Ida-Liivi külades osalt pejoratiivseks klatšija ja ringiveerleva pläraläraleenu oskussõnaks: ah see Anni pole muud kui üks va Ripu-Griet! (Pr). Vaesund ini-mese kohta öeldakse, et see on jäänd sandiks nii kui sandiks (Pr 163). Väga vaese inimese ja kerjuse söimuseõnana on tarvitusel “täi-de söömaaeg” = *teid siennaiga* (lvÜ), keda täid söövad ära (Ir). Rika ja kerjuse kontrasti väärtustavad vanasõnad: rikas teeb, kuidas tahab, sant nõnda, nagu võib (L); parem olla aus sant kui rikas häbige (L). Iseloomustav on ütlus: kes sandile kummitust näitab! (L, Ii, Ir, V); vaat sant ei näe ju mitte mingisuguseid hirmukujusid, kuna rikas tunneb alatasa hirmu oma vara ja elu pärast, et tulevad vargad ja röövliid kallale (Ir). Kristlikud on uskumused: mida antakse kerjusele, seda antakse ka jumalale (Pr, V, vrd. LRU II 23/4); kes kerjuse jätab ilma, jääb ilma jumala õnnistusest (Pr); tähekogu “san-disau” kerkimisest taevasse oli juttu juba eespool (vt. § 234). Kui mõnel inimesel käsi väriseb, siis ta olevat palju sante peksnud (Kr).

Ajuti on kerjand külast külla veidrikud ja lollakad, kuid nendelgi on olnud oma püsiv asukoht, kus neid pidevalt on toidetud kas sugu-lastete või koduküla poolt. Selliseist anormaalseist kerjuseist esitan siinkohal paar memoraati:

KERJUS SÕIDUTAB TAEVASSE JA PÕRGUSSE

Mõned aastakümned tagasi liikund liivi külades ringi lollakas kerjus, keda kutsutud *Pētōr-perimie-boka* (Peeter-peremehe-sokk), sest sisse tulles ta aina ütelnud “pē-pē-peremehe-sikk, pē-pē-pere-mehe-sokk” otsekui tervituseks. Lastele ta ütelnud ikka: “Čin-čini-čirali, kes mulle annab, see sõidab valgete hobustega taevasse; kes mulle ei anna, see sõidab mustade hobustega põrgusse!” Siis lapsed

annud talle alatasa toidupoolist, eriti ube, et mitte põrgusse sattuda. – Kr [307*].

LOLLAKAS PEAB KAH PÜHAPÄEVA

Vaid-külas Polman-talus eland lollakas mees, keda kutsutud Beš'k-Ans, sest ta käind nõnda: kui ta näind muid inimesi, siis ta ütelnud aina "beš-beš" või "beškō-beškō". Tööpäeviti ta käind ühes jalas viisk, teises pastel, aga pühapäeviti ühes jalas saabas, teises king. Suured laiad püksid olnud tal jalas kuni põlvini ja lai mantel = *plaš* seljas, perse taga välja venind. – Kr 308.

Ning jälle läbilõhki võõrast kultuurimiljööst peab olema pärit see muinasjuttude maailm, kus tegelasteks on alatasa sandid ja kus just rändkerjustel on täita määratu tähtsaid positiivseid või negatiivseid funktsioone. Ei ole raske kujutella, et kerjused muinasjuttude tradeerijana on osand ise salapärestada ja suurendada pärimusi oma seisuse häätegedest ja hädaohtlikkusest, imevõimetest nõidade ja arstidena samuti kui aarete ja andmete hankijatena jne. Kuid samuti on selge, et imekerjused asendavad sageli ainult üleloomulikke tegelasi: kerjustena positiivseis funktsioones esinevad jumal ja pühakud (vt. didaktilisi jt. legende), kuna kerjuste negatiivseis funktsioones maskeeritud on kõige enam jõe nõiamoor, keda identifitseeritakse mõnikord "kuradiemaga". Läti eeskujul kerjustena liiguvad ringi kolm õnneema, kelles on hõlpus tunda ära vanu indogermaani saatushaldjaid ja tuleviku ennustajaid (vt. LRU I 210 jj.). Ennustamise funktsioon on kerjustel ka rahvusvahelistes muinasjututüüpides: lapsetule isale sant kuulutand käe järele poega, kes sündind aga isa kogemata soovil põialpoisina (L 5 = Mt. 700). Jutud inimlikest kerjustest koloreeritakse didaktilisse värvingusse või esinevad lihtsalt naljanditena.

KERJUS RIIA VANAPIIGADE PALVEL

Riias eland kaks rikast saksa vanapiigat. Kerjus tulnud raha paluma, pole saand. Palund siis vähemalt vanu püksegi. Üks vanapiiga kärgatand, et neil mehi polevat, ja löönd ukse kinni. Teine aga noomind: "Kuidas sa võisid nõnda ütelda, et meil mehi pole! Vaat kui tuleb öösel meid veel paljaks varastama nüüd!" Kohe avand kärgataja akna ja hüüdnud kerjusele järgi: "Kuule, kerjus, aga öiti on meil küll mehed!" – Pr [299*].

Nagu kerjuste, niisama näeme vaeslaste käsitletus kaht täitsa erinevat ja otse vastakat maailma muinasjuttudes ja tegelikkuses. Majanduslikku olukorda iseloomustab juba nimigi “vaene laps” = *joutōm läpš* (lvÜ), mille kõrval, eriti muinasjuttudes, tarvitatakse lätist laenatud oskussõna *sārdien* (lvÜ < lt. *sērdiene*), kuna läti rahvalauludest on võetud üle *pastar-lāpš*.

Kuidagi ei saa ütelda, et vaeslaps kannataks rannikul tegelikult säärast kohutavat tagakiusu ja ülekohut, nagu kirjeldavad seda muinasjutud ja lätist tõlgitud rahvalaulud (neid laule vt. VdL nr. 196–199). Kohtlemine on muidugi individuaalselt paiguti parem või halvem, kuid liivi üldiselt vaestes ja vähenõudlikes oludes ei ole küll võimalik kõnelda vaeslaste erilisest alavääristamisest või traditsionaalsest halvustamisest ja näljutamisest, peksmisest ja ülejõutööga suretamisest. Normaalselt leidub ikka keegi omastest või külarahvast, kes võtab vaeslapse kasvatada ja kohtleb teda siis juba oma pere liikmena häätahtlikult, mitte aga vastumeelse võõrkehana, kellest vaja kuidas tahes lahti saada nagu muinasjuttudes. Sotsiaalselt vaeslapsed on üheõiguslikud teistega ega moodusta mingit erilist alamkihti. Vaevalt see olukord ka muiste paljut süngem on olnud. Lesk = *atrājta* (lv L) ~ *atrājta* (lvI < lt. *atraitne* < *atraitnis*) tavaliselt abiellub uuesti just siis, kui ta vajab abilist oma väikeste laste kasvatamiseks, kusjuures esimese abikaasa lapsed säilitavad perekonnaliikme positsiooni ja õigused.

Täitsa teistsugu kultuurimiljöö ja mentaliteet avaldub muinasjuttudes, mis käsitavad vaeslast kõik õigused kaotand ja perekonnast väljatõugatud kodutu orjana, keda kuratlik võõrasema püüab iga hinna eest hukata kui oma lapse võistlejat mitte pärimisõiguse, vaid parema iseloomu või välimuse pärast. Selline võõrasema kuju ei ole võrsund liivi reaalelust, vaid selle prototüübid peavad pärinema hoopis teiselaadilise hingeelu ja traditsiooniga rahvailt. Selline võõrasema on elukutselise nõiamoori kuju (Pr [106*] – Mt. 450), kes meie sugurahvaile on olnud algselt võõras ja kes normaalselt seisab püsivas seoses kuradiga või keda otse identifitseeritaksegi kuradi-emaga.

Sellise üleloomuliku võõrasema üheksal tütreel on ühest kuni üheksa silma, ja selle tagamõttega tema ep abiellubki, et saavutada vaeslapse surma. Kas siin on tegu omaenda patu lunastamisega süütu vaeslapse vereohvri abil, seda liivi jutud enam kuidagi ei kajasta. Igatahes kohtame siin aga sedasama arusaama, millele sattusime

juba tapmisprobleemi puhul (vt. § 271) ja mille järgi surnu hinge keegi omandab või pärib. Meie sugurahvaile selline arusaam on olnud algselt võhivõõras.

Võõrast algupära vaeslapsejutud erinevad ideoloogiliselt omavahel kah veel suuresti sellepolest, milline lahendus otsitakse ja leitakse süütult kannatava vaeslapse traagikale. Kaugorientaalne lahendus on siirdhinge-kujutelmas ja vaeslapse muutumises (NB! mitte ajutises moondumises!) täheks taevast või surnuteilmaga seoses olevaks linnuks, kusjuures võõrasema karistamist päevakorda ei kerkigi; kristlikus interpretatsioonis siirdumisprotsessi on substitueerind jumala tahe või ümberloomine. Teise suure rühma moodustavad jutud, kus vaeslapse traagilised kannatused kroonitakse õnneliku lõpuga juba siinsamas maises elus, kuna võõrasema, *resp.* päristütart tavaliselt karistatakse. Need jutud on sugereerind väitma, et vaeslastel on ikka õnne (Kr [270*] = Mt 706). Ideoloogiliselt need jutud baseeruvad hinge pärimise ehk omandamise kujutelmal – eespool juba käsiteldi muistendit, kus võõrasema saadab vaeslapse õöseks sauna kuradi kosida, *resp.* pärida, kuid kus leidlik vaeslaps oskab venitada aega kuni kukelauluni, *resp.* hommikuni, kuna rumal päristütär hukkub (vt. LRU II 177/9). See muistend on arenend rahvusvaheliselt väga populaarseks muinasjutuks õige erinevate variatsioonide ja versioonidega (Mt. 403), kuna ürgvanas algredaktsioonis näikse käsiteldavat ka siin primaarse kosilasena hoopis surnut, keda alles dualistlik maailmavaade ja kristlik sõnastus on asendand kuradiga.

Arengulooliselt väga huvitav on juttude suur erinevus vaeslapse abistaja isikus. Ainult harva selleks on surnud ema (Pr 119 – vt. LRU II 33), kes õpetab ka vaeslapsele surnute juurde siirdumist (Pr 117 – vt. LRU I 124). Läti rahvapärimsis õige elujõulisena säilund vana indogermaani kujutelma kohaselt vaeslapse abiliseks on õnneamad, *resp.* saatushaldjad (vt. § 75), keda asendab ka abstraheritud õnn või kes on mandund kummalise välimusega vanamoorideks (V 144), saksa Frau Holle literaarsel eeskujul kord ka lumeemaks (L 1) ja lätis toimund parafraseeringu mõjul segatud kord koguni koerakoonuga (V 27). Kristlikus interpretatsioonis kõnelakse jumalast, kes esineb võõra vanamehena (V 65) või muudab vaeslapse linnuks (Pr [202*]). Ja lõpuks on jutte, kus abistajat ei isikustatagi, vaid sündmustik areneb maagilis-mehhaanilises või hoopis realistlikuks moderniseeritud raamistikus (Pr [272*]).

JUTTE VAESLAPSEST

Kalamehed (=liivlased) on muidu head mehed. Aga siin oli üks kalamees, kes oma poega peksis iga tühja asja pärast.

Väike vaene laps korjanud metsas marju ja nutnud. Tema ette niikui maa seest välja oleks astunud üks vana naine. Sel naisel olnud nii ilusad silmad ja armas hääl, nii et tüdrukuke unustanud nutmise ära. Naine küsinud: "Miks sa nii kibedasti nutad? Sa ei lase mul lõunauinakut teha." Tüdrukuke ütelnud: "Kuidas ma ei nuta? Ma ei oska nii väledasti marju korjata, kui vihastaja ema tahab. Vakk on mul nii suur ja marjad on väikesed. Öhtul saab jälle tapelda. Sureksin ma ometi ära!"

Ilusate silmadega naine naernud ja ütelnud: "Esiteks ära nuta, siis on sul silmad selged, võid kiiresti korjata, ja korjates ära viska vakka nii kõvasti maha, vaid vaikselt, aeglaselt, siis marjad ei saa segamini pekstud ja ka ei pahanda Metsaema, kes murumätta all magab. Anna vakk siia, ma näitan sulle." Tütarlaps andnud marjavaka naisele, kes on nii kergesti ja kiiresti korjanud nagu ritsikas, ta pole veel ümber keeranud, kui vakk on olnud marju täis. Naine andnud vaka marjadega tütarlapsele ja ütelnud: "Ära sa praegu koju mine, vaid möödaminnes mine oma ema kalmule ja täna teda, et ta sind on ilmale toonud."

Tütarlaps langenud naise jalgade ette ja tänanud, küsinud: "Kes sa oled? Kui mul läheb väga raskeks, siis ma tulen sind jälle tänama." – "Mina olen Metsaema, kuid sul pole mind enam vaja." Kui ta läks öhtul koju, oli perenaine suremas ja pani oma poja teda kosi-ma, sest et ta oli ise kasvatanud nii nobeda tütre.

VAESLAPSE MUUTUMINE LINNUKS

Vaeslaps nutnud, näind linde ja palund jumalalt, jäägu temagi linnuks – ning jumal loond tema käoks. Tüdruk läind ühe *võguz* 'heinaküün' pääle üles nagu magama, kuid hommikul ta olnud lind. – Pr [102*].

Mt. 720 = US. 77

Mees kosind teise naise, kolm tütart jäänd vaeslasteks. Võõras-ema saatnud lastega sööki mehele metsa järele. Kodus ta ähvardand lapsi: kes sõelaga vett ei saa kanda, selle ta tapab. Esimesena ta tapnud noorima õe, keetnud selle liha ja saatnud isale, kes kiitnud,

et olevat nii magus põrsaliha. Isa tulnud õhtul koju, kaks vanemat õde pole julgend ütelda talle sõnakestki õe tapmisest, kartes iseenda tapmist. Isa küsind, kus noorim laps on. Võõrasema saatnuvat ta oma haige ema juurde.

Ühel õhtul isa tulnud taas koju, läind ahjusuhu piipu suitsetama, leidnud tuhasta lapse sõrmed ja küsind, mis sõrmed need on. Siis õed jutustand loo ja siis mees kihutand võõrasema minema või tapnud ta ära – ei mäleta hästi, vist ikka tapnud. – Pr [103*]. Jutustajal ununes lisada, et tapetud lapse luukestest tekkis kägu.

VANAMOORID SOORITAVAD VAESLAPSE TÖÖ (Mt. 501)

Ükskord olnud üks vaene laps ühe peremehe juures ja perenaine lasknud teda ühel õhtul kedrata toatäie villa. Vaeslaps hakand ketrama ja nutma, kunas ta saab selle valmis. Ja perenaine ütelnud veel: kui ta ära ei ketra, siis ta tapetakse maha. Ja sellepärast ta nutnudki. Siis kui kõik magand, nii vaeslaps kuulnud, et keegi klopib nii tasa akna taga ja ütleb, lasku sisse. Niikui ta lasknud sisse, kohe ta küsind: “Mis sa nutad?” Vaeslaps ütelnud: “Kuidas siis mitte nutta, kui perenaine on pannud mind toatäie villu ketrama.” Kohe see inimene, kelle ta lasknud sisse, see inimene ütelnud, mingi ta magama, et ta jääb ketrama. Ja see inimene kedrand ja tüdruk magand nii magusasti. Kui ta enne teisi tõusnud üles, siis tuba olnud kedratud täis. Ja nõnda see inimene ütelnud: “Kui sulle, tütreke, tulevad pulmad, siis kutsu mind ka.” Selle inimese nimi oli El’o Pikk-perse.

Ja nii tulnud teine õhtu. Perenaine lasknud jälle kedrata toatäie linu, ja kui ei või, siis tuleb tal ots. Nõnda ta hakand nutma, kunas ta ketrab ära. Niipea kui ta hakand ketrama ja teised läind magama, kohe ta kuulnud, et keegi klopib aknal ja palub, lasku sisse. Nii ta lasknud sisse. Ja see küsind: “Mis sa nutad?” – “Noh, kuidas ma siis ei nuta, kui ma pean ketrama toatäie linu.” Nii see inimene, kelle ta lasknud sisse, see ütelnud: “Mine sa ainult magama, küll ma ketran ära. Ja kui sul tulevad pulmad, siis kutsu mind kah! Ja minu nimi on El’o Pikk-sõrm.” Ja ta läind magama. Ja kui ta tõusnud üles, siis olnud jälle tuba täis linu kedratud.

Nii kolmandal päeval jällegi perenaine lasknud tal kedrata toatäie takke (“paklaid”). Kuid neiu hakand õhtul taas ketrama ja nutma, kunas ta ketrab toa täis. Kohe kui teised läind ära magama, nii jällegi keegi klopind, lasku sisse. Ja nii ta küsind: “Mis sa nutad?”

Ta ütelnud, et ta peab ketrama toa täis. Nii jälle see vana ütelnud, mingi vaid magama. “Küll ma ketran selle toa täis.” Ja kui tüdruk tõusnud üles, nii olnudki tuba täis ja nii olnud ka hommik ja vana läind minema ja ütelnud: “Kui sul tulevad pulmad, siis kutsu mind kah pulma! Ja minu nimi on E’o Pikk-huul.” Ja nõnda ta läindki minema.

Kui nüüd mõni aasta möödud, siis see vaene tütar leidnud ka peigmehe, ja olnud pulmad. Ja kui nad tulnud jumalateenistusest välja, siis pruut hüüdnud: “E’o Pikk-perse, E’o Pikk-sõrm, E’o Pikk-huul!” Ja kohe ka nad olnud juures, ja nii peigmees küsind: “Miks sa kõneled nende santidega?” Nii pruut ütelnud, et nad on ta hinge päästnud, et peremees ja perenaine lasknud kedrata takke ja linu ja villu, ja kui ära ei ketra, siis on ots käes, tapetakse maha. Ja nõnda nad aitasidki ära kedrata. Ja nõnda ka peigmees, kui nad sõitnud koju kaasa, pannud nad istuma esimese [söögi]laua juurde. Ja siis, kui need vanad läind koju, siis nad annud palju kulda ja soovind hääd õnne [noorpaarile]: kuhu nad ainult lähevad, sääl kõik [neil] on ees, sest et nad armastavad vanu inimesi. – V 144.

ÕNNEEMADE KOLM SOOVI

1) Ühel mehel surnud naine ära ja sel olnud väga ilus väike tütar (nagu isanda moodi, *resp.* sorti). Ja nüüd vaat [mees] võtab teise naise. Nüüd vaat kah jälle tekib tütar, kuid see pole ilus. Nüüd saadetakse nad koos kooli. Kuid sel on nii väga kerge pää, sel ilusal plikal, ja palju ta võib õppida. Kasvavad, kasvavad, kui hakkavad nüüd peigmehe (s.t. kosilased) juba tulema. Neile näidatud alati inetut tütart, kuna ilus viidud metsa majja ja ulatatud talle nõoriga sööki.

Ühel õhtul kolm läbimärga naist palund öömaja. Tütar luband, kuid ta ei saavat neid sisse lasta: nõoriga pidavat neid üles tõmmatama. Naised paluvad, vihma sajab, kole märjad, nad olevat nii kerged, et muudkui tõmmaku nad nõoriga üles. Tüdruk siis tõmmand, ja naised olnudki tõepoolest niisama kerged nagu söögikorv.

Kuid need naised olnud kolm õnneema ja soovind neiule õnne. Esimene soovind, et ta oleks ilusaim neiu, keda kosigu kuningapoeg. Teine soovind, et ta oleks parim lõhn kogu metsas. Kolmas soovind, et tema iga juukse otsas tilkugu ühes hõbe, teises kuld.

Hommikul söögitooja nuusutand, näind neiu ilu ja juustest tilkuvat hõbedat-kulda. Ema toond siis oma tütre kah sinna. See saand õnneemadelt pigi ja tõrva. – Pr 215* (kuuldud läti kerjusnaiselt).

2) Ükskord olnud üks vaeslaps ilma isa ja emata. Nüüd võtnud teda kasvatada üks võõrasema. See olnud väga vihane ja lasknud teda hirmsasti tööd teha. Nüüd ühel hommikul ta läind keldrile õlgi tooma, ja sääl olnud kolm vana naist ja need olnud õnneemad. Nad palund, las laps andku juua. Nõnda see joosnud toa juurde ja toond neile juua. Üks soovind siis temale, et ta oleks nii ilus, et mitte keegi poleks nii ilus. Teine ütelnud, et tal oleks nii ilus lõhn juures nagu mitte kellelgi teisel ei ole. Kolmas soovind, et oleksid nii pikad juuksed ja ilusad, nii et kuldpiisad tilguksid välja.

Nõnda see vaeslaps läind toa juurde, ja nüüd võõrasema näind, et ta on nii ilus. Nõnda ta saatnud enda tütre kah, mingu keldri pääle õlgi saama. Nüüd ta läind. Nad olnud jälle, need kolm õnneema. Nad palund juua, kuid ta pole annud. Ja nüüd üks soovind, et ta oleks nii inetu nagu mitte keegi maailmas. Teine soovind, et tal oleks nii inetu hais juures nagu mitte kellelgi. Kolmas soovind, et tal oleksid nii lühikesed ja inetud juuksed, et pigitilgad tilguksid neist välja. Ja nõnda ka olnud. Nüüd ta läind toa juurde. Nüüd ema ehmund ära, et ta tütar on nii inetu.

Nüüd võõrastütrele tulnud palju kosilasi, kuid ta pole läind. Nii ükskord ratsutand juurde üks selline suurisand kahe hobusega, mõlemad valged, padjad seotud selja pääle. Üks teine kuningapoeg tahtnud kah, kuid tolele ta pole läind, vaid sellele läind, kes ratsutand juurde valgete hobustega. Nüüd nad hakand ratsutama. Tee pääl nad [s.t. kuningapojad] hakand taplema: üks tahtnud ja teine tahtnud [vaeslast], mõlemad lasknud. Ühele trehvand kätte, kes olnud valge hobusega. Teisele trehvand südamesse, ja see olnudki otsas. Nüüd võõraslaps võtnud ja sidund käterätiga käe kaela juurde kinni. Ja siis nad ratsutand koju ja pidand pulmi ja elavad rõõmsalt – seda ei tea, kas veel tänagi. – V 186.

VAESLAPSE ÖNN TAKUKOONLAS (Mt. 749, 7')

Võõrasema sundind vaeslast koledasti ketrama. Annud koonlataie kätte ka – käsknud lõpetada, kuni ta tuleb ise tagasi. Tüdruk kedrand-kedrand, selg valutand koledasti, laps mõtelnud: kui sirutaks õige selga, ega ema sellepärast maha ei löö. Sirutand selga, kuid uinund magama, ise veel ohand enne: “Igal on õnne; teab, kus

on küll minu õnn.” Unes ta näind, et takud läind põlema; kõik tuba olnud täis tuld, tuli tulnud voodi poole; tüdruk olnud hirmul, kui korraga hüpand koonlast välja punane poisike ja hüüdnud: “Sinu õnn on selles koonlas.”

Tüdruk ärgand üles ja hakand hirmul kole kiiresti ketrama, et jõuda tööga valmis. Sääl astund keegi sisse. Tüdruk pole tõstnud päädki üles, arvand võõrasema olevat ja kedrand hoolega edasi. Kuid sissetulija olnud hoopis jahil viibiv prints, kes imetelnud tüdruku ilu ja virkust, astund talle selja taha ja öelnud: “Takukoonla jaoks sina pole sündind, vaid parema jaoks!” Haarand tüdruku ja viind omale naiseks.

Nad eland õnnelikult. Noorik jutustand oma unenägu, et koonlas on ta õnn, ja arvand, et selle koonla ta peab saama kätte. Nad sõitnudki sinna, ja tõesti – koonal olnud alles. Ema pannud koonla kappi, et kui tütar tuleb tagasi, siis see lõpetab töö: vanasti ju usutud, et kui töö jääb pooleli, siis ka abielu jääb poolikuks, sellepärast ema hoidnud koonla alles. Noorik lõpetand ketramise – ja talle sündind poeg. Nõnda olnudki tema õnn just koonlas. – Pr [272*].

TÄISKUUL UPUTATUD VAESLAPSE ELUSTAMINE (Mt. 403)

Võõrasema näind unes, et vaeslaps tulnud sisse valitseja krooniga. Talle seletatud unenägu, et keegi prints tuleb kosima sinna majja. Siis võõrasema petnud täiskuu aegu vaeslapse öösi välja kaevule ja käsknud vaadata kaevu, kui ilus näeb ta välja. Kuu hiiland ülal taevas. Võõrasema visand siis vaeslapse kaevu. Kuid pärast pole saadud täita kaevu kividega mitte kuidagi kinni, ja iga täiskuu neuu tõusnud säääl valgeis pruudiriideis ja pruudikrooniga öiti kaevule laulma. Võõrasema keelnud, et keegi ei tohi minna kaevule. Päristütar armastand kasuõde ja läind kord öösel vett tooma, näind kasuõde kaevust väljumas, ehmund ja joosnud emale sellest jutustama. Ema polnud vaeslast kaevul kunagi näind.

Keegi prints kuulnud kõneldavat iludusest ja tulnud sinna kosima. Toodud päristütar. Ka see olnud väga ilus. Prints arvand, et eks see siis ole. Aga ometi jäänd süda tal rahutuks ja ta läind õhtul aida kuuvalgel istuma. Olnud just täiskuu, hommeli pidand olema pulm päristütrega. Kaevust tõusnud valge neuu, laulnud imeilusasti ja õpetand lauldes, kuidas teda päästa. Prints pidand sõnasõnalt puha meeles ja teindki nõnda, nagu neuu õpetand.

Pulmapäev olnud käes, vaja minna laulatusele. Äkki prints tulnud sisse vaeslapsega. Võõrasema kukkond maha ja jäänd mustaks kui muld. – Pr [202*].

1) Ükskord oli üks kuningas ja temal oli üks poeg. See poiss armastas üht vaeslast, kuid isa ei luband. Ta saatis soldateid, las põletagu need vaeslapse tuba ära. Tüdruk palus, lasku nad tal ära põgeneda, et ta enam tagasi ei tule. Ja soldatid lasksid teda.

Aastate pärast kuningapoeg otsis endale teise pruudi. Kui kuningapoja esimene pruut sai kuulda, et tema vana peigmees teeb pulmi, siis ta õppis kutsariks. Ja kui kuningapoeg läks laulatama, siis ta läks talle kutsariks. Kui nad sõitsid koju, siis kutsar läks aida ja kuningapoeg läks järgi vaatama, kus kutsar on. Aias kutsar oli teind lahti oma mundri. Ja nüüd kuningapoeg nägi, et kutsar oli naisterahvas, ja tundis kohe, et see on tema vana pruut.

Nüüd kuningapoeg läks tuppa ja küsis pulmalisilt, milline võti on lukule parem, kas esimene või teine. Siis pulmalised ütlesid, et esimene on parem. Siis kuningapoeg püüdis oma esimese pruudi kinni, viis ta tuppa ja ütles: “Mina olen see lukk, ja see on mu esimene võti.” Ja siis eheti noorel naisel pruudiriided maha ja tõmmati esimesele pruudile selga ja joodi uuesti pulma[viina]. Öösel noorpaar läks lauda pääle magama, ja esimene naine pidi häbiga ära minema. – Ii 10.

2) Olnud üks kuningas. Ja temal olnud poeg, kes armastand üht vaeslast. Kuningas pole seda luband ja lasknud vedada hagu vaeslapse toa ümber, käsknud soldateil põletada toa. Tüdruk palund soldateid, lasku tal ära põgeneda, ja töotand, et ta tagasi ei tule, vaid püsib võõrsil.

Noh, kuningapoeg võtnud nüüd naist. Ja vaeslaps kuulnud seda. Ta õppind kutsariks ja tulnud kuningapojale kutsariks, kui ta läind laulatama. Ja nüüd nad sõitnud ühest sillast üle, siis kutsar ütelnud: “Paindu, sild, üle sinu sõidab üks ilus neiu!” Ja siis ta vaadand suurt tamme, kui vana see võib olla, mis on kulla ja teemandiga üle taotud. Aga kui nad olnud lapsed, siis kuningapoeg pannud kuld-sõrmuse [tammele?] ja tüdruk teemandist sõrmuse.

Ja siis nad läind koju ja pidand pulma. Kutsar läind aida. Ja siis peigmees läind järgi vaatama, kuhu kutsar läind. Kutsar olnud lasknud mundri aias lahti, ja siis kuningapoeg näind, et ta olnud naisterahvas. Siis ta kõnelnud temaga ja hakand tundma, et see on ta

vana pruut. Siis kuningapoeg viind ta tupp ja küsind pulmaliste käest, kas lukule on esimene võti hää või teine. Ja need ütelnud, et esimene on parem. Siis kuningapoeg püüdnud kutsari kinni ja viind tupp ja ütelnud: “See on mu esimene võti.” Ja nüüd teine kuningas pidand viima oma tütre ära ja võtma mõrsjariided seljast maha. Siis peetud pulmi esimese pruudiga kolm päeva. Teisel pruudil olnud suur häbi, ja kuningas viind oma tütre ära. – li 10 a.